

Mieszko Pawłowski

**Pieniądz zastępczy Szczecina
podczas Wielkiej Inflacji (1922–1923)
w świetle dokumentów prezydium rejencji szczecińskiej
przechowywanych w Archiwum Państwowym w Szczecinie**
**Money substitutes in Szczecin during Hyperinflation (1922–1923)
in the light of Region of Stettin Presidium documents
stored in the State Archive in Szczecin**

Article: The article presents the issue of money substitutes in Szczecin (Province of Pomerania) during the Hyperinflation in 1922–1923. It examines related legal problems and shows the position of the state authorities regarding the issue of money substitutes. In the paper, the archives of the presidium department of the Stettin Region stored in the State Archive were used.

Keywords: economy, paper money, money substitute, money substitute having stable worth, Hyperinflation, Szczecin, Region of Stettin, Western Pomerania, Prussia, Germany
Słowa kluczowe: gospodarka, pieniądz papierowy, pieniądz zastępczy, pieniądz zastępczy o stabilnej wartości, Wielka Inflacja, Szczecin, rejencja szczecińska, Pomorze Zachodnie, Prusy, Niemcy

W zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie w serii akt byłego wydziału prezydyjnego rejencji szczecińskiej znajdują się liczne dokumenty ilustrujące historię pieniądza zastępczego w rejencji w czasie Wielkiej Inflacji¹. Ukazują one starania władz powiatowych, magistratów oraz niektórych instytucji prywatnych z centralnej części prowincji pomorskiej o zezwolenie na wydanie bądź o akceptację już wydanych pieniędzy zastępczych². Część tych dokumentów dotyczy pieniądza zastępczego Szczecina. Zachowały się pisma pruskiego

¹ Archiwum Państwowe w Szczecinie (APS), Rejencja Szczecińska (RS), I/8332–8334. Poszyt I/8334 nie ma numeracji kart. Karty bez zaznaczonego numeru strony, zwłaszcza jeśli zawierały raporty emitentów, z których przygotowywano zestawienia, np. dla pruskiego ministra handlu i przemysłu, znajdują się również w poszycie APS, RS, I/8332.

² W końcowych miesiącach inflacji było już niemal regułą, że najpierw drukowano pieniądze zastępcze, a dopiero później u prezydenta rejencji lub za jego za pośrednictwem u pruskiego ministra finansów oraz ministra finansów Rzeszy zabiegano o ich oficjalną autoryzację.

ministra handlu i przemysłu kierowane do prezydenta rejencji, za pośrednictwem którego odbywała się korespondencja z radą miejską oraz odpowiedzi magistratu wysyłane do ministerstwa. Pisma te, z których najwcześniejsze dotyczą bonów o charakterze kolekcjonerskim i odsłaniają kulisy sporu magistratu Szczecina z ministerstwem w sprawie emisji bonów, przedstawiają argumentację obu stron, interpretację prawną emisji, odniesienia do problemów na rynku pieniężnym i, jak się wydaje, dość typowy schemat działania obu urzędów. Treść korespondencji wskazuje na to, że zachował się komplet dokumentów przedstawiających zmagania miasta z ministerstwem w kwestii uznania legalności bonów komercyjnych z 1921 roku oraz większość pism dotyczących emisji pieniądza zastępczego w czasie Wielkiej Inflacji, w latach 1922–1923³. Dokumenty te, dotychczas niepublikowane, stały się podstawą dla niniejszej pracy. Wcześniejsze opracowania dotyczące pieniądza zastępczego Szczecina bazowały głównie na analizie samych zabytków, bez wykorzystania źródeł archiwalnych.

Rzesza Niemiecka poniosła szerokie konsekwencje udziału w pierwszej wojnie światowej (Łuczak 2004, 101–106; Czaplński, Galos, Korta 2010, 580–585). Należały do nich zaburzenia gospodarcze, dosięgające również rynku pieniężnego. Jeszcze przed włączeniem się Niemiec w działania wojenne zawieszono wymienialność banknotów na złoto, a z obiegu pieniężnego zaczęto eliminować monety kruszcowe⁴. Wraz z przedłużaniem się działań wojennych z obiegu zaczęły znikać najpierw drobne monety srebrne, a następnie wszelakie pieniądze metalowe wycofywane przez ludność pragnącą z jednej strony ukryć metale przed zachłanną machiną wojenną, z drugiej zaś zabezpieczyć głównie monety 10-fenigowe potrzebne do obsługi automatów elektrycznych i gazowych⁵ (Funk 2012, 7). Po kapitulacji – kiedy pojawiła się konieczność spłat gigantycznych reparacji wojennych – sytuacja na rynku pieniężnym skomplikowała się jeszcze bardziej. Mimo że Niemcy wyszły z wojny ze stosunkowo niską inflacją, to jednak kryzys gospodarczy w połączeniu z żądaniami reparacyjnymi oraz problemami społecznymi wytworzył sprzyjające środowisko dla jej dalszego

³ Nie natrafiono na oficjalne potwierdzenia dwóch znanych emisji z 23 i 25 X 1923 r. o wartości 5, 10, 20 i 100 mld marek (Sikorski 1995, I, 39–43, nr 31–35; Keller 2004 [1958], 947, nr 4880.e–l).

⁴ Kolejnym krokiem zmierzającym do ściągnięcia z rynku pieniężnego kruszcu, głównie złota koniecznego do zakupów surowców strategicznych w państwach neutralnych, było skłonienie obywateli do pozbywania się metali szlachetnych w zamian za pieniądze papierowe (Pawłowski 2020, 313–327).

⁵ W mieszkaniach, zwłaszcza czynszowych, znajdowały się automaty, które po wrzuceniu monety pozwalały korzystać mieszkańcom z określonej ilości gazu lub prądu, a z zamontowanych w nich zasobników inkasenci okresowo wybierali zgromadzone pieniądze. Aby w automatach zbyt długo nie zalegały potrzebne w obiegu monety, a także ze względu na stale zmieniające się ceny wspomnianych mediów, zamiast monet obiegowych zaczęto stosować specjalne żetony, możliwe do nabycia u dystrybutorów prądu lub gazu.

wzrostu (Łuczak 2004, 106–108). W wyniku dodruku banknotów, prowadzonego w celu zaspokojenia rosnących wydatków państwowych, a później również finansowania biernego oporu w zaanektowanym przez Francję i Belgię Zagłębiu Ruhry, doszło do gwałtownego spadku wartości marki (Czapliński, Galos, Korta 2010, 590, 592–593). Efektem tej dewaluacji był wzrost cen. Deprecjacja niemieckiej waluty skutkowała zaś stale rosnącymi kosztami importu towarów i surowców. Gwałtowność tego procesu była proporcjonalna do tego, jak w obiegu pojawiały się coraz większe ilości banknotów w coraz wyższych nominałach⁶. Mimo że na potrzeby rynku pieniężnego pracowały liczne drukarnie państwowe i prywatne, nie były one w stanie wyprodukować wystarczającej ilości pieniędzy potrzebnych w obiegu. Dla zapewnienia stałych i coraz większych dostaw środków płatniczych, o nominałach dostosowanych do aktualnych potrzeb rynku, konieczne stało się więc drukowanie pieniędzy zastępczych przez organy samorządowe. Do akcji tej stopniowo włączały się kolejne instytucje, a także firmy prywatne odczuwające braki fizycznego pieniądza. W konsekwencji od 1921 roku na rynek pieniężny Niemiec oprócz emisji oficjalnych trafiały kolejne partie różnorodnych pieniędzy zastępczych, z konieczności drukowanych, o sukcesywnie podwyższanych nominałach⁷.

O ile sam druk pieniędzy zastępczych – mimo odczuwanych braków w zapotrzeniu w materiały poligraficzne i konieczności szybkiej realizacji zleceń – nie nastęczał większych trudności, o tyle postawa władz państwowych wobec tej praktyki stawała się dla emitentów najpoważniejszym wyzwaniem. W czasie wojny i tuż po jej zakończeniu tolerowały one niewielkie emisje pieniędzy zastępczych niskich nominałów, zwłaszcza jeśli służyły usprawnieniu funkcjonowania drobnego handlu. Jednak w miarę rozkręcania się spirali inflacyjnej stanowisko urzędów państwowych, a zwłaszcza ministerstw odpowiedzialnych za politykę pieniężną i finanse państwa było coraz bardziej nieprzejednane. Niewątpliwie przyczynił się do tego masowy druk bonów skierowany na rynek kolekcjonerski, bujnie rozwijający się po ukazaniu się pieniędzy zastępczych. Bony te wprawdzie nie wchodziły na większą skalę (a czasem nawet wcale) na rynek pieniężny, same bowiem stanowiły przedmiot handlu, lecz mimo wszystko oficjalnie były środkiem płatniczym. Drukowane w znacznych ilościach, nagle wprowadzone do obiegu, spowodowałyby szkody trudne do oszacowania. Organy samorządowe emitujące takie pieniądze osiągały z tego tytułu

⁶ Traktowanie wzrostu cen w Republice Weimarskiej jako jedynej przyczyny wprowadzania do obiegu tzw. pustego pieniądza jest oczywiście pewnym uproszczeniem, koniecznym jednak dla lepszego zrozumienia procesów inflacyjnych i konsekwencji dodruku pieniądza papierowego.

⁷ Bony drukowano nie tylko na papierze. Sporadycznie używano również innych materiałów, takich jak: len, jedwab czy płytki aluminiowe. Pieniądze zastępcze produkowano też z różnych gatunków skóry, ze sklejki, a nawet zdobiono żalobnymi koronkami (Grabowski 2005, 5 n.).

konkretne zyski i w ten sposób ratowały swoje budżety nadwątlone przez wojnę i kryzys gospodarczy (Grabowski, Mehl 2009, 14–16). Żeby ukrócić ten proceder, oddalić wspomniane wyżej zagrożenie inflacyjne, a przede wszystkim wyeliminować z rynku pieniężnego wszelkie pieniądze zastępcze, 17 VII 1922 roku uchwalono Ustawę o wydawaniu i wykupowaniu pieniędzy zastępczych (Reichsgesetzblatt 1922, 693–695). Od tego momentu pieniądze zastępcze podlegały unieważnianiu i wycofywaniu. Zakazany został też druk wydań kolekcjonerskich (Deutsche Bundesbank 1965, 172–174)⁸. Paragraf 3 dopuszczał jednak – w uzasadnionych przypadkach i za zgodą ministra finansów Rzeszy lub wyznaczonego przez niego organu – emisje obiegowych pieniędzy zastępczych (Deutsche Bundesbank 1965, 172). Już w kilka miesięcy po ukazaniu się ustawy rząd musiał się ugiąć pod naciskiem trudnej sytuacji na rynku pieniężnym i wynikającej stąd samowoli emisyjnej. Dekretem z 18 IX 1922 roku do obiegu dopuszczono pieniądze zastępcze, lecz ich produkcję obwarowano dodatkowymi przepisami, a przede wszystkim uzależniono od zgody organów centralnych⁹.

W akcję drukowania obiegowych pieniędzy zastępczych ponownie szybko włączyły się organy administracji lokalnej, głównie rady powiatowe i magistraty, dla których problem braku środków płatniczych był szczególnie uciążliwy – można zaryzykować twierdzenie, że bardziej istotny niż dla ministerialnej biurokracji. Takie działania podjęła również rada miejska Szczecina¹⁰. Wprowadziła ona do obiegu w latach 1921–1923 siedem inflacyjnych wydań

⁸ Kolekcjoner i twórca pierwszych katalogów bonów A. Keller uważał, że wspomniana tu ustawa niejako przy okazji „w ostatniej chwili uratowała kolekcjonerstwo pieniędzy zastępczych” (Grabowski, Mehl, 2009, 17).

⁹ W celu zapobieżenia kolejnej nieregulowanej fali emisji pieniędzy zastępczych minister finansów Rzeszy oświadczył 18 IX 1922 r., że będzie zatwierdzać wnioski o pozwolenie na ich wydawanie, jeśli na oprocentowane i zablokowane konto Towarzystwa Kredytowego Rzeszy w Berlinie (*Reichskreditgesellschaft m. b. H. in Berlin*) zostanie wpłacone zabezpieczenie odpowiadające wartości obiegowej bonów, pomniejszone o koszty ich produkcji. Kwota wartości nominalnej nie powinna przekraczać 1000 marek, a okres obiegu powinien wynosić tylko dwa miesiące. W świetle panującej sytuacji na rynku pieniężnym takie warunki były nie do zaakceptowania dla dużej liczby potencjalnych podmiotów emisyjnych (Deutsche Bundesbank 1965, 86; Müller 2010, 5–7).

¹⁰ Papierowy pieniądz zastępczy Szczecina stał się przedmiotem kilku prac. Były to głównie opracowania katalogowe i siłą rzeczy przeważnie niemieckojęzyczne. Te ostatnie ukazały się w serii pt. *Deutsche Notgeld*, poświęconej niemieckim pieniądzom zastępczym w ogóle (zob. literatura). O szczecińskich bonach kolekcjonerskich wzmiankował również w publikacji dotyczącej pieniądza pomorskiego Hans-Joachim Hoeveler (Hoeveler 2002, 117–121). W pracach polskich autorów temat ten najpełniej został opracowany w dwutomowym katalogu B. Sikorskiego *Pieniądz zastępczy Szczecina* (Sikorski 1995, I, 15–48), gdzie również znalazł się przegląd wcześniejszej literatury. Z publikacji o charakterze popularyzatorskim należy wspomnieć artykuł Romana Czerajka (2015).

papierowych pieniędzy zastępczych (Sikorski 1995, I, 33–46, nr 19–39), a w porozumieniu z Miejską Kasą Oszczędności (*Städtische Sparkasse*) także serię tzw. bonów o stabilnej wartości (Sikorski 1995, I, 46–49, nr 40–44; Keller 1976 [1954], 66, nr 432)¹¹. Miasto uczestniczyło również w wydaniach *stricto* komercyjnych, będących regułą w Niemczech w latach 1921–1922 (Sikorski 1995, I, 19–33, nr 5–18, Grabowski, Mehl 2009, 819–820, nr 1270.1–4).

Początek 1922 roku niewiele zmienił w sztywnym stanowisku władz państwowych, które zostało przyjęte w kwestii emisji pieniądza zastępczego jesienią poprzedniego roku. Władze lokalne miały jednak prawo przypuszczać, iż wobec postępującej inflacji i związanych z nią trudności w pozyskaniu fizycznego pieniądza oraz powszechności emisji zastępczych środków płatniczych postawa administracji centralnej będzie bardziej elastyczna. Tak też zapewne uważała rada miejska Szczecina, wydając swoją serię bonów. Była w błędzie. W dniu 31 I 1922 roku pruski minister handlu i przemysłu skierował do prezydenta rejencji pismo, w którym informował o komunikacie otrzymanym 17 I 1922 roku z Banku Rzeszy (*Reichsbank*). Bank zawiadomił, że magistrat Szczecina wydał zastępcze znaki pieniężne o nominałach 25, 50 i 75 fenigów na łączną kwotę 150 tys. marek¹². Magistrat (w osobnym, skierowanym do banku, a tutaj tylko wzmiankowanym piśmie) zajął stanowisko, że wydane przez niego bony nie są „obligacjami na okaziciela” czyli pieniędzmi *sensu stricto*, w związku

¹¹ Należy wspomnieć o trzech emisjach monet zastępczych Szczecina z lat 1917–1920 (Sikorski 1995, I, 10–15, nr 1–7; Funk 2012, 538–540, nr 552.1–6). Według zestawienia z 11 I 1921 r. przesłanego przez magistrat Szczecina prezydentowi rejencji szczecińskiej, a odnoszącego się do pisma z 23 III 1917 r., dotyczącego stanu wycofywania pieniądza zastępczego, z dwóch starszych emisji monet (1917 i 1918) w obiegu znajdowały się jeszcze sztuki: 5-fenigowe na kwotę 7 841,10 marek, 10-fenigowe na kwotę 7 428,50 marek, 50-fenigowe na kwotę 59 309,50 marek. Z nowej emisji z 1920 r. w obiegu miały znajdować się monety wartości: 5 fenigów na kwotę 9 995 marek; 10 fenigów na kwotę 43 220 marek i 50 fenigów na kwotę 257 650 marek (APS, RS, I/8332, 124). Kwoty dotyczące poszczególnych nominałów monet nowej emisji powtarzają się: 1. w raporcie magistratu z 3 VIII 1921 r. (APS, RS, I/8332, bez numeru strony), 2. w raporcie magistratu z 16 IX 1921 r., będącym odpowiedzią na pismo prezydenta rejencji z 24 V 1921 r., dodatkowo z określeniem daty ważności monet upływającej 31 XII 1922 r. (APS, RS, I/8332, 73), 3. w zestawieniu prezydenta rejencji przygotowanym dla pruskiego ministra handlu i przemysłu z 20 XI 1921 r. (APS, RS, I/8332, 78) oraz 4. w raporcie magistratu z 9 I 1922 r. (APS, RS, I/8332, 96). Ponadto magistrat Szczecina w 1917 r. wyemitował obiegowy bon wartości 50 fenigów, należący do tzw. drobnych pieniędzy (*Kleingeldschein*) (Sikorski 1995, I, 15, nr 1; Grabowski 2004, 831, nr S111). Według raportu magistratu z 11 I 1921 r. po czterech latach od wydania w obiegu miały się jeszcze znajdować te bony na kwotę 20 332,00 marek (APS, RS, I/8332, 124).

¹² Pismo dotyczy emisji „komercyjnych” bonów z tzw. serii portowej (z wizerunkami urzędzeń i nabrzeży portu szczecińskiego), z datą 1 V 1921 r. i prawem obiegu do 31 III 1922 r. (Sikorski 1995, I, 19–24, nr 5–8; Grabowski, Mehl 2009, 819, nr 1270.1).

z czym dla ich emisji nie musiał starać się o zezwolenie władz państwowych¹³. Jednakże w dalszej części tego pisma minister stwierdza, że „przedstawione mu do wglądu egzemplarze wprowadzonych do obiegu znaków pieniężnych należy za takie właśnie obligacje uważać. Ponadto, w sensie dosłownym, zasadniczo odpowiadają one banknotom Banku Rzeszy. Ale nawet w przypadku dezaprobaty jego opinii prawnej, rada miejska Szczecina i tak potrzebowałaby zgody na wydanie pieniędzy zastępczych”. Minister odwołał się do swojego dekretu z 3 V 1921 roku i polecił prezydentowi rejencji powiadomić radę miasta Szczecina, że „jej podstawa prawna dotycząca emisji znaków pieniężnych przekazana do Banku Rzeszy jest błędna” oraz zobligował do „wykazania troski o to, aby emisja ta została niezwłocznie wycofana z obiegu”. Minister zaznaczył ponadto, że samowolne wydawanie zastępczych znaków pieniężnych, w jakiegokolwiek formie, bez zgody władz państwowych, godzi w suwerenność monetarną Rzeszy. Minister polecił prezydentowi rejencji, aby ten zapobiegł wydostaniu się na rynek domniemanego kolejnego wydania bonów, które miało się znajdować w kasie miejskiej, oraz aby przekazał mu 2 egzemplarze okazowe z tego wydania (APS, RS, I/8332, 102)¹⁴. 10 II 1922 roku prezydent rejencji podpisał stosowne zarządzenie przesłane następnie do magistratu, do którego ten ustosunkował się w piśmie z 22 II 1922 roku podpisanym przez nadburmistrza Szczecina Friedricha Ackeramanna (APS, RS, I/8332, 103)¹⁵. Rada miejska wyjaśniła w nim powody emisji pieniędzy zastępczych, uznając je za zgodne z prawem i paragrafem 807 kodeksu cywilnego. Swoją decyzję magistrat umotywowował

¹³ Ponieważ ustawa o wydawaniu i wycofywaniu pieniędzy zastępczych jeszcze nie istniała (uchwalono ją 17 VII 1922 r.), obie strony odwoływały się do kodeksu cywilnego (*Bürgerliches Gesetzbuch*). Paragraf 807 kodeksu, na który powołuje się magistrat Szczecina, stanowi: „Jeżeli karty, żetony lub podobne dokumenty, w których wierzyciel nie jest wymieniony, są wydawane przez emitenta w okolicznościach, z których wynika, że zamierza on zobowiązać się posiadaczowi do świadczenia, wówczas stosuje się odpowiednio przepisy § 793 ust. 1 i §§ 794, 796, 797”. Z paragrafów tych nie wynika wprost konieczność uzyskania akceptacji władz. Jednocześnie paragraf 795 mówi: „Obligacje na okaziciela wyemitowane w kraju, obiecujące wypłatę określonej sumy pieniędzy, mogą być rozpowszechniane tylko za zgodą rządu. (...) Zgody wydaje centralny organ państwa (...). Obligacja wyemitowana bez zgody rządu jest nieważna (...) (!)” *Bürgerliches Gesetzbuch vom 18. August 1896. Zweites Buch. Recht der Schuldverhältnisse. Zweiundzwanzigster Titel. Schuldverschreibung auf den Inhaber. Reichsgesetzblatt 1896, S. 195, Nr. 21.* <<http://www.koeblergerhard.de/Fontes/BGBDR18961900.htm>> [dostęp: 6 VI 2022].

¹⁴ To wspomniane przez ministra, a spoczywające jeszcze w magazynie urzędu miejskiego wydanie należało do tzw. serii z żaglowcami i wybitnymi osobistościami związanymi z historią Szczecina. Miało ono datę 1 VII 1921 i prawo obiegu do 31 III 1922 r. (Sikorski 1995, I, 24–28, nr 9–11; Grabowski, Mehl 2009, 819, nr 1270.2).

¹⁵ Friedrich Ackermann (1866–1931) – nadburmistrz Szczecina w latach 1907–1931; wcześniej radca miejski w Gdańsku i burmistrz w Rathenow. Kontynuował zapoczątkowany przez nadburmistrza Hermanna Hakena (1828–1916) rozwój przestrzenny Szczecina.

ogólnie znanym faktem nieustannego i nierozwiązywalnego braku drobnych pieniędzy na rynku, a dodatkowo powtarzającymi się monitami przedstawicieli sfery handlowej miasta, w szczególności Towarzystwa Szczecińskich Kolei Ulicznych (*Stettiner Strasse-Eisenbahn Gesellschaft*), które nalegało, aby za przykładem innych miast w ten właśnie sposób rozwiązać problem niedoboru drobnych pieniędzy. Magistrat stwierdził ponadto, że stanowisko prezentowane przez dyrekcję Banku Rzeszy, jakoby Szczecin był odpowiednio zaopatrzone w drobne pieniądze, jest błędne. Dyrekcja banku została zresztą poinformowana o rzeczonyj emisji pismem z 23 XII 1921 roku, a niedobór drobnego pieniądza był tak wielki, że wydane bony zostały całkowicie wyczerpane w ciągu kilku dni. Magistrat przytoczył następnie przykłady emisji takich miast rejencji, jak Anklam, Chociwel, Goleniów, Gryfino, Stargard, Penkun, Pyrzyce czy Świnoujście, które w stosunku do swoich potrzeb wydały relatywnie więcej papierowych pieniędzy zastępczych niż Szczecin. Wniosek Szczecina o zatwierdzenie emisji na jedynie 150 tys. marek mógł więc zostać uznany za uzasadniony. Bony miały obowiązywać do 31 III 1922 roku (a więc jeszcze nieco ponad miesiąc) i dlatego dla dobra publicznego magistrat prosił o zrewidowanie żądania natychmiastowego wycofania tych pieniędzy z obiegu (APS, RS, I/8332, 103). Raport zredagowany na podstawie pisma nadburmistrza F. Ackermanna, datowany na 5 III 1922 roku, został przesłany przez prezydenta rejencji do ministerstwa (APS, RS, I/ 8332, 104–107). Nie spowodował on jednak zmiany decyzji ministra. Z dokumentu z 13 III 1922 roku wynika, że odrzucił on w całości argumentację rady miejskiej Szczecina. Wspomniał w nim również o przygotowywanej nowej ustawie dającej mu urzędowe prawo do konfiskaty nielegalnych wydań pieniędzy zastępczych oraz stosowania w tej materii sankcji karnych (APS, RS, I/8332, 120)¹⁶. Prezydent rejencji kolejnym pismem z 19 III 1922 roku przekazał stanowisko pruskiego ministra handlu i przemysłu magistratowi, ten zaś pismem datowanym na 24 IV 1922 roku poinformował go, że ostatecznie zastosował się do zarządzeń ministra oraz prezydenta rejencji i dokonał wykupu wydanych pieniędzy (APS, RS, I/ 8332, 121). Rada miejska Szczecina, wykorzystując czas obiegu dokumentów i odwlekając ostateczną decyzję, osiągnęła to, co zamierzała. Utrzymała wydane bony na rynku, które ze względu na swój kolekcjonerski charakter nie mogły się znacząco przyczynić do usprawnienia

¹⁶ Mowa u uchwalonej 17 VII 1922 r. Ustawie o wydawaniu i wykupowaniu pieniędzy zastępczych, która była nie tyle ustawą o wydawaniu, ile o trybie wycofywania z obiegu pieniędzy zastępczych i o sankcjach karnych dla tych, którzy ustawie się nie podporządkowali. Paragraf 12 tego dokumentu dawał możliwość konfiskaty nie tylko gotowych pieniędzy zastępczych, ale też wszelkich przedmiotów i urządzeń umożliwiających ich produkcję bez względu na to, czy były one własnością przestępcy (emitenta), czy tylko zostały użyte do realizacji jego zlecenia (Deutsche Bundesbank 1965, 172–174).

lokalnego obiegu pieniądza, ale przynajmniej na pewien czas poprawiły sytuację finansową miasta¹⁷. Deficyt w budżecie miasta musiał być jednak znacznie bardziej motywujący niż strach przed odpowiedzialnością karną, skoro magistrat w późniejszym czasie wprowadził na rynek jeszcze dwie emisje bonów kolekcjonerskich, które mogły obiegać do 31 VII 1922 roku, mimo że w kwietniu 1922 roku rada miejska zadeklarowała wycofanie całego nakładu¹⁸.

Władze Szczecina były aktywne na polu emisyjnym pieniądza zastępczego do końca jego istnienia. W listopadzie 1922 roku na podstawie zezwolenia ministra finansów Rzeszy do dwumiesięcznego obiegu wprowadzono dwa bony o wartości 20 i 100 marek. Wydanie opiewało na kwotę 100 mln marek (APS, RS, I/8332, 174, 178)¹⁹. Były to stare 20-markowe bony z emisji z 30 XI 1918 roku,

¹⁷ Emisje, o które magistrat Szczecina spierał się z Pruskim Ministerstwem Handlu i Przemysłu, należą do tzw. wydań seryjnych (*Serienscheine*), przeznaczonych bardziej do sprzedaży kolekcjonerom niż na potrzeby rynku pieniężnego. Rada miejska Szczecina nie była więc do końca szczerą w swojej dyskusji z ministerstwem.

¹⁸ Były to częściowo zmodyfikowane kolorystycznie wcześniejsze wydania. Serię portową opatrzone ponadto na stronie głównej czarnym nadrukiem: DAS GEBOT DER STUNDEN HAT MICH GEFUNDEN (w swobodnym tłumaczeniu: ‘porządek dnia znalazł mnie’, sens: ‘muszę zrobić to, co do mnie należy’) oraz wydrukowanymi w kolorze czerwonym datami wydania i ważności (Sikorski 1995, 28–30, nr 12–15; Grabowski, Mehl 2009, 820, nr 1270.3), a serię z żaglowcem i sławnymi szczecinianami – w zależności od nominalu – z fioletowym lub czerwonym nadrukiem: SO KNAPP DAS BROT / „SEEFAHRT IST NOT” (tak deficytowy jest chleb / [że] żegluga jest niezbędna) (Sikorski 1995, 30–33, nr 16–18; Grabowski, Mehl 2009, 820, nr 1270.4). Należy w tym miejscu wspomnieć, że w zbiorach Działu Numizmatyki Muzeum Narodowego znajdują się dwie ołowiano-miedziane matryce stron głównych bonów o nominalu 25 fenigów (MNS/Sf/581/1–2) z usuniętymi fragmentami dotyczącymi daty wydania i ważności bonu. Są to więc matryce służące do druku trzeciego wydania bonów kolekcjonerskich, na których usunięte informacje naniesiono za pomocą innej matrycy i w innym kolorze.

¹⁹ Sikorski 1995, I, 33–35, nr 19–22; Müller 2010, 588, nr 4465.1–5. Pismem z 7 XII 1922 r. rada miejska Szczecina poinformowała Towarzystwo Kredytowe Rzeszy w Berlinie (notatka do wiadomości prezidenta rejencji) o wniesieniu w Banku Rzeszy zabezpieczenia emisji pod postacią weksła skarbowego Rzeszy w kwocie wynoszącej 5,7 mln marek (APS, RS, I/8332, 180, 181). 1 III 1923 r. kasa urzędu miejskiego poinformowała ministra finansów Rzeszy (notatka do wiadomości prezidenta rejencji) o przekazaniu do zbiorów „gabinetu numizmatycznego” (rodzaj archiwum przy Ministerstwie Finansów Rzeszy) dwóch 100-markowych bonów, a ponieważ emisja została wycofana zgodnie z wytycznymi, poprosiła o zwrot wniesionego zabezpieczenia (APS, RS, I/8332, 182). Prawdopodobnie również tej emisji dotyczy skarga rady miejskiej z 23 IX 1922 r. do nadburmistrza Ackermanna na opieszałość urzędników rejencji. Rada miejska postanowiła 14 IX wydać pieniądze zastępcze na kwotę 20 mln marek. Sprawa była bardzo pilna. Wszystkie dokumenty były gotowe 18 IX i dostarczone do urzędu rejencji. Mimo to jeszcze 22 IX sprawa nie była załatwiona. Gdyby wszystko przebiegało jak należy, od 1 X można by było wydawać bony, ponieważ druk był przygotowany (APS, RS, I/8332, 183). Tymczasem nastąpiło półtoramiesięczne opóźnienie w wydaniu bonów (ostatecznie otrzymały one datę 15 XI 1922 r.), a na starych egzemplarzach dokonywano pospiesznych nadruków w celu jak najszybszego wprowadzenia do obiegu nowych pieniędzy.

należące do tzw. bonów o dużych nominałach (*Großnotgeldscheine*), pierwotnie wydrukowanych w wartościach 5, 10 i 20 marek (Geiger 2010, 509–510, nr 510.01–03). Bony takie wydawano w Rzeszy w latach 1918–1921. Uważa się, że to właśnie te emisje zapoczątkowały inflację niszczącą później Niemcy²⁰. Po wycofaniu w połowie 1922 roku bony te zmagazynowano²¹, a przed powtórным użyciem jesienią część 20-markówek przedrukowano nowym nominałem, adekwatnym do postępującej inflacji.

18 VII 1923 roku Szczecin otrzymał od pruskiego ministra handlu i przemysłu telegraficzne zezwolenie na wydanie nowych inflacyjnych pieniędzy zastępczych na kwotę 100 mld marek w odcinkach do 5 mln (APS, RS, I/8333, 136)²², mimo że – jak wynika z późniejszego raportu magistratu – na lokalnym rynku pieniężnym musiała jeszcze funkcjonować przedrukowana emisja z listopada 1922 roku. Odtąd w obiegu znalazły się nowe nominały wartości 50, 100 i 500 tys. marek oraz 1 i 5 mln marek (Sikorski 1995, 35–39, nr 23–30; Keller 2004 [1958], 947, nr 4880.a–d). W raporcie z 15 IX 1923 roku przesłanym prezydentowi rejencji magistrat informował, że miasto cały czas zmagają się z problemem zabezpieczenia swoich dotychczasowych emisji – bony musiały mieć pokrycie wartości obiegowej. Ponieważ na zaproponowane formy zabezpieczenia wartości obiegowej nie zgodził się minister finansów Rzeszy, a w sierpniu 1923 roku doszło do kolejnej gwałtownej dewaluacji pieniądza, magistrat znalazł się w niezwykle trudnej sytuacji finansowej. Według wspomnianego raportu rada miejska Szczecina do 15 IX 1923 roku wydała bony o nominale: 1) 5 mln marek na kwotę 262 mld; 2) 1 mln marek na kwotę 738 mld; 3) 500 tys. marek na kwotę 142 mld 950 mln; 4) 100 tys. marek na kwotę 32 mld 650 mln; 5) 50 tys. marek na kwotę 1 mld 330 mln. Razem wydrukowano bonów na kwotę 1 bln 176 mld 930 mln (= 1 176 930 000 000)

²⁰ W ciągu kilku miesięcy masa pieniężna cyrkulująca w Niemczech powiększyła się o ok. 4–5 miliardów marek, wielu emitentów wyszło bowiem poza ramy oficjalnego rozporządzenia i drukowało również bony jedno- i dwu- oraz 50- i 100-markowe (Geiger 2010, 7–8).

²¹ Było to zgodne z sugestią niemieckich władz krajowych (przewidujących kolejne perturbacje monetarne), np. Ministerstwa Gospodarki Saksonii w Dreźnie w piśmie z dnia 26 VI 1919 r. (Geiger 2010, 6). Na początku 1923 r. magazynowanie wycofywanych bonów w celu powtórnego użycia podczas niedoborów pieniądza stało się też oficjalnym zaleceniem pruskiego ministra handlu i przemysłu (APS, RS, I/8332, 201). W piśmie z 6 IV 1923 r. rada miejska Szczecina informuje prezydenta rejencji, że na wszelki wypadek będzie przechowywać umorzone i zwrócone bony 100-markowe, przedrukowane ze starych 20 marek, chociaż nie przewidywało się ich wprowadzenia do obiegu (APS, RS, I/8332, 204).

²² Latem 1923 roku w związku z rosnącą inflacją i gwałtownie zmieniającym się zapotrzebowaniem na środki płatnicze Ministerstwo Finansów Rzeszy decyzję o wydaniu pozwolenia wysłało za pomocą telegramu, a dopiero później do urzędu rejencji docierało wysłane pocztą zasadnicze pismo opatrzone znakiem podawczym.

marek²³. Do obiegu do połowy września wprowadzono pieniądź zastępczy wartości 1 bln 160 mld marek. Ponieważ minister finansów Rzeszy dekretem z 14 VIII 1923 roku autoryzował bonu na kwotę 100 mld²⁴, na autoryzację czekało jeszcze aż 1 bln 076 mld 930 mln marek już wydrukowanych pieniędzy. Z 1 bln 160 mld marek będących już w obiegu, obligacjami skarbowymi (*Schatzanweisung*) zdeponowanymi w lokalnej centrali Banku Rzeszy pokryto 915 mld marek w bonach. Miasto wprawdzie posiadało jeszcze 100 mld marek w obligacjach skarbowych, lecz pieniądze te musiały pozostać w kasie miejskiej ze względu na nieoczekiwane wydatki, których w związku z wyżej opisaną sytuacją wkrótce oczekiwano. W sumie poza wspomnianymi 100 mld z 18 VIII 1923 roku nie została jeszcze pokryta (a więc nieposiadająca zezwolenia) kwota 145 mld marek znajdująca się już od dawna w obiegu (APS, RS, I/8334). Mimo to prezydent rejencji, będąc świadomym tragicznej sytuacji finansowej i gospodarczej miasta oraz wierząc w obietnice pozyskania pełnego zabezpieczenia, udzielił magistratowi 25 IX 1923 roku autoryzacji całej dotychczasowej emisji w kwocie 1 bln 176 mld 930 mln marek, w tym bonów w odcinkach 500 tys., 1 mln i 5 mln marek, będących najwyższymi obiegającymi wówczas nominalami (APS, RS, I/8334)²⁵. W archiwaliach nie natrafiono na ministerialne zezwolenia dla znanych emisji z 23 X (bonu o nominale 50 mld marek) i 25 X 1923 roku (bonów o wartości 10, 20 i 100 mld marek) (Sikorski 1995, I, 39–43, nr 31–35;

²³ Należy podkreślić, że używano – charakterystycznej dla większości krajów europejskich (także Polski) – tzw. długiej skali liczebników głównych będących potęgami tysiąca, gdzie 1 mln (milion) = 1000 tys., 1 mld (miliard) = 1000 mln, 1 bln (bilion) = 1000 mld, a 1 bld (biliard) = 1000 bln. W krajach anglojęzycznych stosuje się natomiast tzw. krótką skalę, w której nie występuje seria liczebników typu *miliard*, *biliard*. Zgodnie z tą skalą 10⁹ (tysiąc milionów) to nie miliard (jak w skali długiej), lecz bilion, a 10¹⁵ to nie biliard, lecz kwadrylion. Między innymi nieświadomość tych różnic nomenklaturowych legła u podstaw zafałszowanej oceny niemieckiej inflacji w świecie anglosaskim (tzn. jej niedoszacowaniu).

²⁴ APS, RS, I/8333, 42.

²⁵ Brudnopisy pism prezydenta rejencji do magistratu i do pruskiego ministra handlu i przemysłu z 25 IX 1923 r. Prezydent rejencji udzielił zezwolenia na emisję na podstawie okólnika z 11 VIII 1923 r. wydanego przez pruskiego ministra handlu i przemysłu, który chwilowo zezwolił prezydentem rejencji na wydawanie w wyjątkowych wypadkach tymczasowej (na dwa lub trzy miesiące) zgody na emisje pieniędzy zastępczych (APS, RS, I/ 8333, 5). Por. także telegram ministra spraw wewnętrznych do prezydenta rejencji z 15 VIII 1923 r., w którym potwierdza się decyzję pruskiego ministra handlu i przemysłu o upoważnieniu prezydentów rejencji do wydawania tymczasowych zezwoleń związkom gminnym na emisje pieniędzy zastępczych (APS, RS, I/ 8333, 6), oraz komentarz pruskiego ministra handlu i przemysłu odnośnie do interpretacji telegraficznego okólnika z 11 (błąd kancelarii, powinno być 10) VIII 1923 r. – pismo datowane na 23 VIII 1923 r. (APS, RS I/ 8333, 10). To uprawnienie prezydentów rejencji zostało jednak zakwestionowane przez pruskiego ministra finansów, który przejął nadzór nad emisjami pieniędzy zastępczych w październiku 1923 r. W jego szczegółowej instrukcji z 17 X 1923 r. znalazły się też aktualne zasady wydawania pieniędzy zastępczych (APS, RS, I/ 8333, 137).

Keller 2004 [1958], 947, nr 4880.c–l)²⁶. 12 XI 1923 roku Szczecin otrzymał kolejne zezwolenie na wydanie bonów w kwocie 50 miliardów marek (1 bld = 10 000 000 000 000 000) w odcinkach po 1 bld (APS, RS, I/8333, 112, 135)²⁷, a 13 XI 1923 roku następne – na 89 bld marek w odcinkach po 500 mld (APS, RS, I/8333, 110–111, 130)²⁸. 23 XI 1923 roku nadprezydent prowincji pomorskiej na podstawie dekretu pruskiego ministra finansów z 17 XI 1923 roku (APS, RS, I/8333, 137–139) zwrócił się do prezydentów rejencji pomorskich o szczegółowy raport w sprawie ilości pieniędzy zastępczych obiegających na terenie każdej z rejencji (APS, RS, I/8333, 140). Według tego spisu do dnia 1 XI 1923 roku

²⁶ Nie jest wykluczone, że podstawą dla tych dwóch wydań była jedynie zgoda prezydenta rejencji, której śladem jest zachowany w aktach brudnopis telegramu do pruskiego ministra handlu i przemysłu z 24 X 1923 r., informujący, że między innymi magistratowi Szczecina udzielono tymczasowego zezwolenia emisyjnego w wymaganym (przez magistrat) zakresie, aby nie dopuścić do przestoju w transakcjach płatniczych (APS, RS, I/8333, 78). Niepewności dodaje fakt umieszczenia na marginesie pisma dopisku ołówkiem: „Szczecin chce około 23 000 złotych marek”. Data telegramu zbiega się z uchwaloną 26 X nowelizacją Ustawy o wydawaniu i wykupowaniu pieniędzy zastępczych z 17 VIII 1922 r., umożliwiającą emisję pieniędzy zastępczych o stabilnej wartości denominowanych w złotych markach i fenigach. Być może więc projekt wydania miejskich pieniędzy zastępczych o stabilnej wartości narodził się w Szczecinie znacznie wcześniej w stosunku do ich emisji (16 XI 1923).

Co ciekawe, istnieje również formularz zezwolenia ministra finansów Rzeszy z 29 IX oraz pismo pruskiego ministra handlu i przemysłu datowane na 5 X 1923 r., akceptujące emisję pieniędzy zastępczych w całościowej kwocie 1,1 bld marek w odcinkach po 100 mln (APS, RS, I/8333, 73, 75). Jest to zagadkowe, ponieważ ani Sikorski, ani przed nim Keller nie odnotowali istnienia takiego nominału. Być może mamy tu do czynienia z przyznaną, ale niezrealizowaną emisją bonu mającego być łącznikiem między wartością 5 mln z początków sierpnia a 10 mld z końca października 1923 r. Najbardziej prawdopodobną przyczyną braku takiego bonu jest podważenie zasadności emisji przez galopującą inflację, wymagającą już pieniędzy o wielomiliardowych nominałach. Ta dynamika inflacji (hiperinflacji) widoczna jest również w brudnopisie telegramu z 11 XI 1924 r., adresowanego do ministra finansów Rzeszy. Prezes rejencji, powołując się na paragraf 13 nowelizacji Ustawy o wydawaniu i wykupowaniu pieniędzy zastępczych z 17 VII 1922 r., dający ministrowi finansów Rzeszy prawo do przeniesienia swoich kompetencji w zakresie wydawania zezwoleń emisyjnych na inny organ, prosi ministra o pilne przekazanie mu swoich uprawnień, ponieważ kolejny spadek kursu marki spowodował gwałtowne zapotrzebowanie na środki płatnicze (APS, RS, I/8333, 90).

²⁷ Sikorski 1995, I, 44–46, nr 38–39; Keller 2004 [1958], 948, nr 4880.o–q.

²⁸ Sikorski 1995, I, 44, nr 37; Keller 2004 [1958], 947, nr 4880.n. Minister finansów Rzeszy powołuje się w piśmie z 23 XI na telegram z 12 XI, podczas gdy w rzeczywistości nosi on datę 13 XI 1923 r. Być może decyzja ministerialna o akceptacji obu listopadowych emisji zapadła 12 XI, a z niewiadomego powodu telegram autoryzujący bony wartości 500 mld został wysłany później. Wzmiankowany przez Kellera, a za nim przez Sikorskiego, bon wartości 100 mld marek z wydania listopadowego nie znajduje odzwierciedlenia w odnośnym zezwoleniu ministerialnym (Sikorski 1995, I, 43, nr 36; Keller 2004 [1958], 947, nr 4880.m). Prawdopodobnie część z żądanej kwoty rada miejska z własnej inicjatywy wydrukowała w odcinkach wartości 100 mld marek, traktując bon 500 mld jako maksymalny dopuszczalny nominał.

miasto Szczecin wyemitowało autoryzowanych bonów na kwotę 140000,2 bln marek (140 miliardów 200 miliardów), z których większość nadal była w obiegu (APS, RS, I/8333, 141)²⁹.

W efekcie hiperinflacji i wszechobecnej drożyzny jesienią 1923 roku doszło w Niemczech do załamania gospodarczego³⁰. Pobory, zwłaszcza uboższej części społeczeństwa, przestały gwarantować utrzymanie, a wypłacane wynagrodzenie musiało zostać wydawane od razu, ponieważ pieniądze dewaluowały się niemal natychmiast. W dużych miastach przestało funkcjonować zaopatrzenie, zwłaszcza w produkty spożywcze. Rolnicy nie chcieli sprzedawać żywności w zamian za bezwartościowe papierowe marki. Pod koniec października w Nadrenii i Westfalii doszło do rozruchów, a wygłodniały ludzie spłądowali sklepy spożywcze. Dochodziło również do rabowania zbiorów rolnikom prosto z pól³¹. W takiej atmosferze 26 października została uchwalona kolejna nowelizacja Ustawy o wydawaniu i wykupowaniu pieniędzy zastępczych z 17 VII 1922 roku, umożliwiająca emisję tzw. pieniądza o stabilnej wartości (*wertbeständige Notgeld*), który nie traciłby siły nabywczej z dnia na dzień. Jego wartość nominalna wyrażona była w złotych fenigach (*Goldpfennig*) lub złotych markach (*Goldmark*), a ewentualny wykup gwarantowały zdeponowane w równoważnej kwocie bony skarbowe stabilnej wartościowo pożyczki Rzeszy Niemieckiej. Ich podjęcie z zablokowanego konta wymagało każdorazowo zgody ministra finansów Rzeszy (Deutsche Bundesbank 1965, 88–89, 174–175). Również Szczecin 3 grudnia w ramach wydawania pieniądza zastępczego o stabilnej wartości otrzymał od ministra finansów Rzeszy autoryzację emisji na kwotę 430 tys. złotych marek (APS, RS, I/8333, 151)³². Pieniądze o stabilnej wartości denominowane w złotych fenigach i w markach, posiadające również przelicznik dolarowy (1 dolar USA = 4,20 złotej marki), w zamyśle władz oraz emitentów miały przeciwdziałać całkowitej utracie zaufania ludności do tzw. papierowych marek. Jak wynika z przekazów źródłowych, społeczeństwo także i do tych pieniędzy

²⁹ Dla uświadomienia skali inflacji warto przytoczyć raport przygotowany 11 XI 1923 r. dla ministra handlu i przemysłu, co jest zastanawiające, ponieważ w październiku sprawy pieniędzy zastępczych przejął pruski minister finansów. Według tego raportu magistrat Szczecina do początków listopada wydał pieniądze zastępcze na kwotę 35 bln marek (APS, RS, I/8333, 92).

³⁰ O tragicznej sytuacji zaopatrzeniowej w pomorskich miastach, o braku gotówki, o stale rosnących cenach i wydatkach, o konieczności wydawania kolejnych pieniędzy zastępczych – przy braku możliwości wniesienia wymaganego zabezpieczenia wartości obiegowej – oraz o próbach znalezienia dodatkowych źródeł dochodów (m.in. poprzez wprowadzanie nowych podatków) w pismach do prezydenta rejencji informują magistraty Kamienia Pomorskiego (7 IX 1923), Stargardu (8 IX 1923), Polic (10 IX 1923), Świnoujścia (5 X 1923) oraz rada powiatu Pyrzyce (6 IX 1923) (APS, RS, I/8334).

³¹ Keller 1976 [1954], 3.

³² Sikorski 1995, I, 46–49, nr 40–44; Keller 1976 [1954], 66, nr 432. Według raportu prezydenta rejencji z 1 XII 1923 r. miasto Szczecin miało wtedy pozwolenie na wydanie 200 tys. złotych marek (APS, RS, I/8333, 141).

odnosiło się jednak z rezerwą, zwłaszcza że nie akceptował ich np. Bank Rzeszy (APS, RS, I/8333, 170)³³.

Jesienią 1923 roku, gdy sytuacja gospodarki i społeczeństwa niemieckiego była krytyczna, członkowie rządu uznali, że jedynie radykalne posunięcie uratuje państwo przed całkowitą zapaścią gospodarczą i chaosem finansowym. Rozporządzeniem z 15 X 1923 roku ustanowiono Niemiecki Bank Rentowy (*Deutsche Rentenbank*), ostatecznie powołany do życia 1 listopada, z prawem do emisji marki rentowej (*Rentenmark*) w proporcji ściśle określonej do wysokości kapitału zakładowego i z obowiązkiem przyjmowania jej w kasach publicznych (*Deutsche Bundesbank* 1965, 107–108, 177–179). Przy pomocy marki rentowej równej złotej marce, a odpowiadającej 1 bln marek papierowych, stworzono warunki dla długofalowej stabilizacji pieniądza. W związku z wprowadzeniem do obiegu nowej waluty minister finansów Rzeszy nakazał usunięcie z obiegu pieniędzy zastępczych, co prezydent rejencji przekazał magistratom i wydziałom powiatowym³⁴. Rada miejska Szczecina poinformowała prezydenta rejencji

³³ W piśmie z 13 I 1924 r. do ministra finansów Rzeszy prezydent rejencji – przy okazji prośby o odblokowanie zabezpieczenia emisji bonów o stabilnej wartości wydanych przez Kasę Poręczeńiową w Szczecinie (*Girozentrale Pommern*) – opisuje problemy z płatnościami przy pomocy tych pieniędzy. Oprócz Banku Rzeszy złotych marek nie akceptowały również kasy urzędów skarbowych i poczta. Odpowiedzią na pojawiające się odmowy osób fizycznych było wspomniane przez prezydenta rejencji zarządzenie wydane przez szefa niemieckiego Sztabu Generalnego (czyli władzę wykonawczą) generała Hansa v. Seecta (1866–1936) z 12 XI 1923 r., które groziło konsekwencjami karnymi każdemu, kto nie przyjmuje lub namawia innych do nieprzyjmowania pieniędzy o stabilnej wartości (*Deutsche Bundesbank* 1965, 177). Jak wynika z poprzedniego pisma, nie było ono jednak w pełni respektowane.

³⁴ Wycofywanie pieniędzy zastępczych w prowincji pomorskiej napotkało problemy natury organizacyjnej i formalnej. Zachowało się zawiadomienie prezydenta rejencji szczecińskiej adresowane do wydziałów powiatowych i magistratów, datowane na 26 I 1924 r. (wysłane do zainteresowanych 28 I), w którym zgodnie z zarządzeniem ministra finansów Rzeszy z 28 XII 1923 r. wycofywanie pieniędzy zastępczych na terenie Prus miało nastąpić w terminie 2–31 I 1924 r. Czas był więc stanowczo za krótki na taką operację (APS, RS, I/8333, 174). Interesujące jest również inne pismo prezydenta rejencji szczecińskiej, w którym konsultuje się on z prezydentami rejencji w Stralsundzie i Koszalinie, w sprawie – nie do końca dla niego jasnego – dekretu pruskiego ministra finansów z 9 I 1924 r. (APS, RS, I/8333, 171). Prezydent między innymi nie wie, czy ściągnięcie dotyczy (tylko) marek papierowych, czy (także) pieniądza o stabilnej wartości, ponieważ to o nim wspomina zarządzenie ministra finansów Rzeszy z 28 XII 1924 r., na które w swoim dekrete powołuje się pruski minister finansów (APS, RS, I/8333, 172). Obecnie jest oczywiste, że najpierw chciano wycofać inflacyjne marki papierowe. Należy jednak pamiętać, że urzędnicy działali w myśl otrzymanych zarządzeń i instrukcji, które – jak się okazuje – nie zawsze były jednoznaczne. Ostatecznie wycofanie pieniędzy zastępczych w rejencji szczecińskiej – przynajmniej oficjalnie – nastąpiło z końcem stycznia 1924 r., o czym prezydent rejencji poinformował pruskiego ministra finansów pismem z 2 II 1924 r. Identycznie datowane pismo zostało przesłane do naczelnego prezydenta prowincji pomorskiej z prośbą o przekazanie ministrowi finansów Rzeszy raportu ze ściągnięcia papierowych markowych pieniędzy zastępczych (APS, RS, I/8333, 175).

o wykonaniu zarządzenia pismem z 31 I 1924 roku. Kasa miejska twierdziła w nim, że zdecydowana większość bonów została już wycofana i że najpóźniej do 9 II 1924 roku operacja wykupu zostanie zakończona (APS, RS, I/8334). W obiegu pozostały jednak jeszcze miejskie pieniądze zastępcze o stabilnej wartości, lecz także i one zarządzeniem ministra finansów Rzeszy zostały później ściągnięte z obiegu³⁵. Magistrat Szczecina zawiadomił prezydenta rejencji o tym fakcie raportem z dnia 5 marca (APS, RS, I/8334)³⁶.

Marka rentowa była jednak tylko etapem przejściowym, mającym przywrócić społeczne zaufanie do papierowego pieniądza³⁷. Dnia 30 VIII 1924 roku uchwalono nową ustawę bankową, która pozbawiła Niemiecki Bank Rentowy prawa emisji środków płatniczych, nadając jednocześnie nową formułę starej instytucji – Bankowi Rzeszy (*Reichsbank*). Otrzymał on uprawnienia do regulowania obiegu pieniężnego na terenie całych Niemiec i wyłączne prawo emisji nowej oficjalnej waluty – marki Rzeszy (*Reichsmark*). Odtąd była ona jedynym prawnym środkiem płatniczym. Wszystkie inne pieniądze bank ściągnął z obiegu i zniszczył³⁸. Bank Rzeszy przeprowadził również wycofanie z obiegu marki rentowej i dokończył ściągnięcie inflacyjnych papierowych marek,

³⁵ Pismo ministra finansów Rzeszy do pruskiego ministra finansów z 21 I 1924 r. nakazujące wycofanie pieniędzy o stabilnej wartości w krajach niemieckich (w tym na Pomorzu) w terminie od 25 I do 24 II 1924 r. (APS, RS, I/8333, 176) oraz pismo prezydenta rejencji szczecińskiej adresowane do wydziałów powiatowych, magistratów i Pomorskiego Komunalnego Związku Żyrowego (*Kommunaler Giroverband Pommern*) datowane na 4 II 1924 r. (wysłane do zainteresowanych 7 II), informujące o wspomnianym terminie i o konieczności złożenia raportu do 25 II (APS, RS, I/8333, 177).

³⁶ Skutecznie przeprowadzona reforma walutowa oraz wdrożenie planu Charlesa G. Dawesa (1865–1951) (rozłożenie niemieckich reparacji wojennych na dogodne raty i udzielenie pożyczki w wysokości 200 mln dolarów na spłatę zobowiązań reparacyjnych) stworzyły dogodne warunki do odbudowy gospodarczej Niemiec oraz ich wzmocnienia finansowego, poprawy warunków pracy i ogólnych warunków życia społeczeństwa (Łuczak 2004, 117–126; Czaplinski, Galos, Korta 2010, 595–597). Skorzystał także Szczecin, dla którego po latach chaosu inflacyjnego i problemów budżetowych nastał czas względnej stabilizacji finansowej (Stelmach 1994, 694–698).

³⁷ Marka rentowa nie zniknęła jednak bezpowrotnie. Na początku drugiej wojny światowej, 5 IX 1939 r., wprowadzono banknoty o wartości 1 i 2 marek rentowych z datą 30 I 1937, jako substytut drobnego pieniądza. dwumarkówki mające prawo obiegu do 31 XII 1942 r. utrzymały się na rynku pieniężnym do powojennej reformy walutowej, czyli do 31 VIII 1948 r. (Deutsche Bundesbank 1965, 108).

³⁸ Nienaruszone prawo emisyjne pozostawiono jedynie czterem największym – aktywnym również podczas hiperinflacji – bankom prywatnym: Bankowi Badeńskiemu (*Badische Bank*), Bawarskiemu Bankowi Centralnemu (*Bayerische Notenbank*), Bankowi Saksońskiemu (*Sächsische Bank*) i Wirtemberskiemu Bankowi Centralnemu (*Württembergische Notenbank*). Wydawane przez nie banknoty nie odgrywały jednak większej roli w obrocie pieniężnym, a ich prawa emisyjne wygasły ostatecznie z dniem 31 XII 1935 r. (Deutsche Bundesbank 1965, 109, 112–113).

które wymieniano na marki Rzeszy w stosunku 1 bln marek papierowych = 1 marka Rzeszy. Operację tę ostatecznie zakończono 5 VII 1925 roku (Deutsche Bundesbank 1965, 109–110).

Bibliografia

Źródła

APS – Akta Rejencji Szczecińskiej, Wydział Prezydialny (dział I), 8832–8834, Archiwum Państwowe w Szczecinie.

Literatura

Czapliński W., Galos A., Korta W. 2010. *Historia Niemiec*. Wrocław.

Czerajek R. 2015. Niby pieniądze. *Szczeciner* 15, 18–31.

Deutsche Bundesbank 1965. *Das Papiergeld im Deutschen Reich 1871–1948*. Frankfurt am Main.

Funk W. 2012. *Die deutschen Notmünzen. Alle amtlichen Ausgaben und deren Varianten der Städte, Gemeinden, Kreise, Länder etc. (Neu bearbeitet und erweitert von Ralf Müller und Wolfgang Peitzer)*. Regenstauf.

Geiger A. 2010. *Deutsches Notgeld 3: Das deutsche Großnotgeld 1918–1922. Katalog aller Notgeldscheine im Nennwert von 1 bis 100 Mark*. Regenstauf.

Grabowski H.L. 2004. *Deutsches Notgeld 5, 6: Deutsche Kleingeldscheine: Amtliche Verkehrsausgaben 1916–1922*. Regenstauf.

Grabowski H.L. 2005. *Deutsches Notgeld 9: Notgeld der besonderen Art – Geldscheine aus Stoff, Leder und sonstigen ungewöhnlichen Materialien*. Regenstauf.

Grabowski H.L., Mehl M. 2009. *Deutsches Notgeld 1, 2: Deutsches Serienscheine 1918–1922*. Regenstauf.

Hoewel J.H. 2002. *Die Münzgeschichte der Stadt Stettin*. Wien.

Keller A. 1976. *Das Deutsche Notgeld. Katalog das wertbeständige Notgeld (Goldnotgeld) 1923/1924. Zusammengestellt von Dr. Arnold Keller*. (Niezmieniony przedruk 2. wydania z 1954). München.

Keller A. 2004. *Deutsches Notgeld. Band 7, 8: Das Notgeld der deutschen Inflation 1923*. (Niezmieniony przedruk wydania z 1958). Regenstauf.

Łuczak C. 2004. *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1990 I: Druga Rzesza i Republika Weimarska*. Poznań.

Müller M. 2010. *Deutsches Notgeld 4: Die Notgeldscheine der deutschen Inflation 1918–1922 von August 1922 bis Juni 1923*. Regenstauf.

Pawłowski M. 2020. Pozyskiwanie złota od ludności cywilnej w okresie I wojny światowej w świetle dokumentów Naczelnego Prezydenta Prowincji Pomorskiej w Szczecinie. *Materiały Zachodniopomorskie* NS 16, 313–327.

Reichsgesetzblatt 1922. *Gesetz über die Ausgabe und Einlösung von Notgeld. Vom 17. Juli 1922*. Nr 58. Teil I. Berlin. <https://de.wikisource.org/wiki/Deutsches_Reichsgesetzblatt_1922> [dostęp: 25 I 2022].

Sikorski B. 1995. *Pieniądz zastępczy Szczecina*. Katalog I–II. Piła.

Stelmach M. 1994. Ustrój i finanse miejskie. W: B. Wachowiak (red.), *Dzieje Szczecina III (1806–1945)*. Szczecin, 687–703.

Summary

The series of files of the former presidium department of the Stettin Region stored in the State Archive in Szczecin contain numerous documents illustrating the history of the money substitute in the Stettin Region during the Hyperinflation. Some of these documents concern money substitute in the capital city of the Region – Szczecin. The oldest documents reveal the story behind disputes between the city council and the Prussian minister of trade and industry over the issue of collector vouchers. The chronology and content of the correspondence indicate that a complete set of documents has survived showing the city's struggle with the ministry to recognise the legality of commercial bills from 1921 and most of the letters concerning the issue of money substitute during the Hyperinflation in the years 1922–1923. There were also references to older documents from the First World War, concerning Szczecin metal money substitute. The above-mentioned archives, so far unpublished, have been subjected to a substantive analysis.

One of the consequences of Germany's losing the First World War was a collapse of the German currency. Although the Reich emerged from the war with relatively low inflation, large amounts of money were required to deal with subsequent political, economic and social problems. The permanent shortage of cash was remedied by the successive printing of new banknotes of higher and higher denominations. In this way, at first slowly, and then faster and faster, inflation was pumped up, which reached its peak in the autumn of 1923. Even during the war, it turned out that there were no coins of low denomination in circulation. As the Reichsbank was not able to overcome this problem, local administrations and people running businesses issued on their own paper vouchers for scarce denominations. In 1921, the situation repeated itself, this time on a greater scale, with a large part of the vouchers aimed at the dynamically developing collectors' market. The German government tried to limit and hinder the issuance of money substitutes and force issuers to remove them from circulation. However, due to the ever-increasing demand for material money, state mints and printing houses as well as private plants cooperating with them quickly turned out to be inefficient in spite of their hard work. Thus, the printing of money substitutes was started by municipalities, local councils, larger industrial plants and other institutions. All these activities contributed to winding up the inflationary spiral.

The main city of the Province of Pomerania, Szczecin, also took part in the production of money substitutes – first coins, then collector's banknotes and circulating paper money. During the Hyperinflation, in addition to four issues of collector bills, the city council released seven issues of circulation of substitute money with denominations ranging from 20 marks in November 1921 to 1 trillion marks in November 1923. Then, together with the Municipal Savings Bank, also bills of stable worth were issued to amount to gold marks and pfennigs. In October 1923, a money reform began in Germany. Both official and substitute paper marks were withdrawn, followed by money of stable worth. In their place the so-called Rentenmark was introduced, which was replaced a few months later with the Reichsmark.

Mieszko Pawłowski
Muzeum Narodowe w Szczecinie
m.pawlowski@muzeum.szczecin.pl